

ДИНАМІКА ПОТРЕБОВО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ НОРМАТИВНИХ ЖИТТЄВИХ КРИЗ ОСОБИСТОСТІ

Скрипаченко Т. В.

ВСТУП

Потребово-мотиваційна сфера особистості є системою, яка в суттєвому ступені визначає направленість особистості, її цінності, пріоритети в житті, вона вибудовує і організує психологічні особливості людини, її цілі і зміст власної діяльності.

Мотиваційна сфера особистості є системою головних індивідуальних спонукань особистості до дії. Тому вона завжди є індивідуальною. Дослідження мотиваційної сфери особистості є пріоритетними в психологічній науці через їх актуальність і значущість в сенсі вивчення індивідуально-психологічних особливостей поведінки особистості. Потребово-мотиваційна сфера є сукупністю потреб, мотивів, інтересів, аттітюдів, цілей особистості. Ці компоненти є головними системоутворюючими елементами, що формують і створюють суто індивідуальну мотиваційну сферу людини.

Аналіз мотиваційної сфери передбачає застосування комплексного підходу, оскільки так можна зрозуміти не тільки взаємовплив кожного елемента мотиваційної сфери один на одного, але й складність самої структури мотивації особистості.

В процесі своєї внутрішньої динаміки мотиваційна сфера набуває певної ієрархічності, підпорядкованості актуальним потребам, вирішенню актуальних проблем індивідуального розвитку.

Розуміючи мотиваційну сферу особистості як систему, яка має в тому числі динамічний характер, можна пов'язати особливості її формування і самої динаміки із поняттям нормативної життєвої кризи особистості, особливостями проходження криз та вирішення певних мотиваційних завдань в процесі кожної життєвої кризи.

Актуальність дослідження мотиваційної сфери особистості, сутності і особливостей життєвих криз людини дозволяє поєднувати процесуальні і сенсові характеристики цих феноменів при комплексному аналізі поведінки особистості.

1. Аналіз потребово-мотиваційної сфери особистості

Отже, основним суттєвим будівельним елементом мотиваційної сфери є потреби і мотиви людини.

Потреби і мотиви – головні складові цієї сфери особистості. Потреба – фундаментальна психологічна категорія. Проте, враховуючи базовий характер людських потреб, їх розглядали також в багатьох інших сумісних науках, таких як філософія, соціологія тощо.

Наприклад, давньогрецький філософ Демокрит вважав, що потреба і нужда – це одне і теж, і пояснював їх як силу, що спонукає людину до дій. Важливим також є його зауваження стосовно того, що якщо є потреба, то також необхідно розглядати і можливості її задоволення, які часто не співпадають з нею. Порівнюючи тварину і людину, Демокрит спирається на біологічно заданий характер потреб у тварини, який по суті дозволяє їм обмежуватися простим станом задоволення-незадоволення. На відміну від тварини, людина має занадто нестримні, нереальні потреби, які роблять її залежною від їх задоволення. І тому людині необхідно звертатись до своєї душі, духовних потреб.

Сократ вважав, що у людини є особистісні та соціальні потреби. І оскільки лише розум може визначити їх характер, раціональність і силу, то він і становить основу розумних потреб особистості. А розумні потреби в свою чергу призводять до формування моральних принципів, таких як справедливість, мудрість. Найвищою ж потребою з точки зору Сократа, є чеснота. Отже, якщо Демокрит пріоритет у стримуванні і усвідомленні своїх потреб віддає душі, то Сократ говорить про розум людини.

Так само, як і Платон, якого вважають яскравим представником ідеалістичного напрямку в філософії¹. Саме душа, згідно Платону, є носієм людських потреб. Причому цікаво, що є декілька різновидів душ. Наприклад, індивідуальна душа складається із двох частин: нерозумної і розумної. Людські потреби, які Платон також вважав синонімом нужди, знаходяться саме в нерозумній душі. А завдання розумної душі – мислення за допомогою розуму.

З точки зору Аристотеля, людина поєднує в собі дві суперечливі частини – душу і тіло². І в цьому контексті він намагається об'єднати духовне і матеріальне. Душа складається із рослинної частини, яка забезпечує задоволення простих потреб (харчування, розмноження), тваринної частини, яка забезпечує дихання, пересування, і розумної частини. Власне саме розумна душа і відповідає за людську поведінку,

¹ Нікітін Л. М. Вступ до філософії. Київ : Центр учбової літератури. 2021. 256 с.

² Симоненко С., Сулім О., Шмиголь М., Щубелка Н. Юшкевич Ю., Сандюк Л. Онови філософії : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 412 с.

пріоритет вольових вчинків над біологічними, тваринними. І оскільки всім відомий вираз Аристотеля звучить як «людина – це політична тварина», він означає, що саме приналежність до суспільства – є однією із надважливих потреб людини.

З моменту становлення християнства розуміння людських потреб також було сформовано уявленням про вищі і нижчі потреби. Ця дихотомія не тільки розкриває сутність людської природи, а ще й створює уявлення про необхідність контролю нижчих потреб. Ця необхідність підтримується ритуалізацією посту, певною аскетичністю у ставленні до своїх потреб і підтриманням ідеї про те, що саме душа, направлена до Бога, знає свої справжні потреби і може їх гідно обирати. Взагалі вплив християнства на уявлення про людину і її потреби є вирішальною віхою в історії людства. Ствердження ідеалу добра і справедливості, мудрості і служіння, необхідність спрямування своїх потреб, узгоджуючись із заповідями, мають на меті не просто створення якогось зовнішнього образу, який спостерігає, але й стверджують пріоритет внутрішнього вольового контролю і вибору своєї поведінки та усвідомлення її наслідків.

Доречно також в цьому контексті згадати школу Епікура, яка і призвела власне до такого терміну як «епікурейство» або «гедонізм», проти якого виступало християнство вважаючи це ерессю. Гедонізм стверджував першочергове отримання задоволення від того, що реалізуються власні потреби. При чому найчастіше мова йшла про пріоритет тілесних потреб. Ця теза також потім знайшла свій розвиток в теорії З. Фрейда. Цікаво, що першочергово гедонізм дійсно асоціювався із отриманням чуттєвого задоволення від реалізації тілесних потреб. Проте в процесі розвитку людини у неї виникають інші потреби, наприклад, естетичні, економічні, соціальні. І тоді тут теж мова йде про бажання задовольнити ці потреби. Тілесні і інші потреби, які виникають у людини в процесі онтогенезу об'єднує те, що якщо вони не задовольняються, це викликає у людини страждання. Тобто відчуття страждання є тим індикатором, який вказує на те, де і яка потреба не задовольняється. Це розуміння просто узгоджується із уявленням класичної психологічної і терапевтичної практики, які працюють на виявлення потреби особистості. Проте питання полягає саме в мірі і узгодженні наслідки від задоволення потреб із сенсом життя і іншими вищими духовними потребами особистості.

На думку Каргіної Н. В.³, ідеї гедонізму знайшли свій розвиток в біхевіоризмі, психоаналізі, а евдемонізму – в гуманістичній, позитивній, екзистенційній психології.

³ Каргіна Н. В. Гедоністичне та евдемоністичне розуміння психологічного благополуччя: переваги й недоліки. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наукових праць*

Яскравий представник епохи Просвітництва П.Гольбах вважав, що потреби – це рушійна сила життя особистості. Найбільш прості потреби, які дані нам від природи – це потреби в їжі, воді, житлі. Але в процесі власного життя і розвитку до цих потреб додаються інші, а, отже, одні змінюються іншими. Так П.Гольбах підкреслив динамічний характер потребової сфери особистості. Разом із тим П. Гольбах зазначав, власне погоджуючись із деякими давньогрецькими філософами, що людина повинна контролювати свої потреби, оскільки деякі з них можуть завдати їй шкоди. Тому ми бачимо тут також необхідність усвідомлення і волі в процесі реалізації потреб.

Епоха Відродження висунула на перший план саму особистість, її життя, реалізацію, прагнення. Характерною рисою цього часу був так званий гуманізм, який можна розуміти як філософську позицію, коли пріоритетом є людина і її цінності. Один із яскравих представників цього часу Еразм Роттердамський в своїй ранній творчості вважав, що у людини завжди є протилежні потреби: потреби в розкоші, в задоволенні матеріальних бажань, і потреби душі. Отже, так само знову повертається це протиріччя між тілом і душею. Приборкання одних із другими лежить на межі усвідомлення того, чого достатньо, розумінні не надмірного споживання. Таким чином, Еразм Роттердамський в своїх думках демонструє ідеї гуманізму у визначенні людських потреб⁴.

Цікавим також є скептицизм Мішеля де Монтеня, який стверджував, що розум – це надважлива характеристика людини. Проте він обмежений і нашими почуттями, і вірою, яка до речі, за його уявленнями, стоїть над розумом. Тому неможливо говорити про якусь універсальну для всіх істину. Єдине, із чим стикається кожна людина – це розуміння того, що в житті є щастя і є страждання. Жорстокість до себе і інших породжує страждання. А гідність людини проявляється саме в приборканні своїх деструктивних імпульсів задля життя в щасті і любові.

На Сході існує концепція праведного багатства. Сутність її відображає не тільки природу людських прагнень, але й спосіб організації стосунків з державою, про який говорив в свій час Конфуцій. Сутність цієї концепції полягає в тому, що багатство отримає лише та людина, яка праведно живе, тобто її дії по відношенню до себе і інших є праведними. Праведні дії це коли людина, на думку Конфуція, не

Вісник національного університету оборони України. 2019. Т. 1. № 4. С. 27–31. DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.5>

⁴ Год Н. В. Духовність у виховній традиції гуманістів епохи Європейського відродження (кінець XIV–XVI століття). *Естетика і етика педагогічної дії*. 2018. Вип. 18. С. 56–69.

чинить іншим того, чого не бажає собі, є справедливою, відповідальною. Оскільки люди бажають багатства і знатності, то гідна поведінка має бути із дотриманням порядку і людяності.

Лао Цзи також говорив про те, що заздрість, суперництво, жадібність, захоплення чужих територій не прикрашає людину і руйнує дао. Тож можна побачити, що Лао Цзи вбачає суперечливу природу людських потреб, проте стверджує пріоритет духовних потреб, які також сприяють загальному благу.

З точки зору буддизму людське життя наповнене стражданням, джерела якого полягають саме в бажаннях. Але проблема не в тому, що у людини природно виникають бажання. Потреби в матеріальному, кар'єрному зростанні, збагаченні, впливі на світ та оточуючих, придбанні статусу ілюзорно створюють у людини уявлення, що задовольняючи їх, вона позбавиться від страждань. Проте, згідно буддизму, все відбувається навпаки. Саме прив'язаність до потреб, залежність від них і створює для нас нескінченне коло страждань. І лише трансформація свого погляду на себе, робота із своїм власним розумом, усвідомлення своїх потреб можуть сформувати інше уявлення про світ і себе⁵. Отже очевидно, що потреби становлять сутність людської природи. Деякі з авторів вважали, що потреби, нужди і бажання представляють собою одне й те ж саме. Але не дивлячись на це зрозуміло, що потреби є способом не тільки задоволення певного дефіциту, але й способом проявлення себе в світі, відносин зі світом та іншими людьми.

В психології також підкреслюється певна особливість людських потреб – їх динамічний характер. Ця динаміка спершу полягає в самій сутності потреб: оскільки вони є рушійною силою життя людини, то в процесі задоволення одних (актуальних) виникають інші. І такий процес відбувається завжди. Він також зумовлений змінами в самій особистості: віковими, ціннісними, пов'язаними із досвідом тощо.

З фізіологічної точки зору виникнення потреби є біологічними по своїй суті. І це наближує нас до розуміння порівняльного контексту виникнення потреби у людини і тварини. Потреба завжди сигналізує про якийсь дефіцит. На рівні фізіології виникнення потреби пов'язано із напруженням. Це напруження відбувається до моменту задоволення самої потреби, після якого існує проміжок часу, коли не стимулюється нова актуальна потреба. У тварин цей період спокою пов'язаний із насиченням і задоволенням і характеризується тим, що тварина не реагує ні на які нові подразники в зовнішньому середовищі, які раніше

⁵ Стівен Протеро Вісім релігій, що панують у світі: чому їхні відмінності мають значення. Book Chief. 2022. 464 с.

сигналізували їй про можливість задоволення потреби. В психології традиційно вважається, що рушійною силою активності особистості є протиріччя між потребами і можливостям їх задоволення. Тобто не лише сама потреба спонукає нас шукати шляхи її задоволення, але й сама ситуація фрустрації також може спонукати до такої активності.

Існує велика кількість класифікацій потреб⁶. Рівень базових потреб, або природних, або біологічних – це рівень нужди: і в цьому полягає відмінність потреби від нужд. Нужда – це те, що необхідно для виживання. Такий біологічний сенс дозволяє нам також на цьому рівні порівняти базові нужди людини і тварини. Тобто можна припустити, що розуміння нужди пов'язано із аналізом її як особливості людини, а розуміння потреби – говорить про необхідність її аналізу з точки зору формування особистості.

Потреби можна класифікувати за направленістю, за змістом, за силою тощо. Наприклад, виділяють соціальні потреби, естетичні, стійкі або не стійкі, сильні або слабкі.

Потреба складає основу мотиву. Будь-який мотив формується на основі потреби. Але це не означає, що між ними існує лінійний зв'язок. Мотив в психології прийнято розуміти, як спонукання до дії, пов'язане із намаганням задовольнити потребу. Тобто потреба може реалізуватися в поведінці і взагалі бути задоволена лише за допомогою мотиву. Тобі ми можемо розуміти це таким чином, що мотив – це і спонукання і сама дія, поведінка особистості по задоволенню потреби. Без мотиву потреба так і залишається незадоволеною. І це дуже добре дає зрозуміти зв'язок сили потреби із самим мотивом. Якщо потреба є актуальною, вона пов'язана із сильним і стійким бажанням її задовольнити, якщо потреба усвідомлюється, людина буде намагатися шукати шляхи для її реалізації. Якщо ж ми говоримо про протилежну ситуацію, коли потреба не усвідомлюється, або навіть існує не потреба, а потребовий стан, якій взагалі передуює виникненню самої потреби, то це не призводить до поведінки по її задоволенню.

Проте все одно існує велика кількість підходів до того, що являє собою мотив: відчуття і переживання, спонуки і потяги, установки.

Мотиви виконують різні функції. По-перше, вони направляють та стимулюють діяльність людини на ціль з метою задоволення потреб. По-друге, вони структурують діяльність і поведінку, формуючи поступовий характер задоволення потреби. Виділяється також змістоутворююча функція мотиву. Її сутність полягає в усвідомленні і

⁶ Максименко С. Д. Загальна психологія. 3-тє видання : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 272 с.

поясненні самому собі змісту своєї поведінки. Тобто власне ця функція здатна допомогти людині відповісти на питання: для чого мені це робити. Відповідь на це запитання має надзвичайне значення в контексті всієї поведінки людини, тому що передбачає усвідомлення і потреби, і мотиву. Хоча стосовно усвідомлення мотивів існує велика кількість суперечливих точок зору, пов'язаних саме із тим, що можна розуміти під мотивом, а також відповідно під його усвідомленням.

Мотиви можна класифікувати за різними ознаками та обґрунтуваннями. Наприклад, існує всім відома мотиваційна концепція А. Маслоу. Її відносять до змістовних теорій мотивації. Сутність її полягає в тому, що в основі мотивів лежать потреби особистості, які розташовані від найбільш простих, з точки зору виживання і можливостей задоволення до найбільш складних: фізіологічні, потреби в безпеці, соціальні, потреби в повазі і потреби в самоактуалізації. До речі, в психології управління найбільш відомим є поділ на змістовні та процесійні теорії мотивації. До змістовних відносять (окрім зазначеної вже теорії мотивації А. Маслоу): двофакторну теорію Ф. Герцберга, теорію К. Альдерфера та теорію набутих потреб Д. Мак Клеганда. А до процесійних теорій мотивації належать: теорія справедливості С. Адамса, теорія Портера-Лоулера та теорія очікувань В. Врума⁷. Всі вони висувають свої припущення стосовно мотиваційних факторів діяльності особистості.

Згідно К. Б. Мадсона існує 19 мотивів, які він відніс до чотирьох груп:

1 – органічні мотиви: спрага, голод, дихання, відчуття холоду, болю тощо;

2 – емоційні мотиви: прагнення до страху, безпеки, чи навпаки прагнення до агресії;

3 – соціальні мотиви: все, що стимулює до контакту з іншими людьми;

4 – діяльнісні: фізична, емоційна, інтелектуальна діяльність.

Мотиви також класифікують за напрямком діяльності особистості. Тому виділяють, наприклад, мотивацію трудової, професійної, навчальної діяльності. Це найбільш загальний поділ. А також мотивацію девіантної поведінки, шлюбної, альтруїстичної тощо.

⁷ Герасименко А. В. Сучасні теорії мотивації праці. *Наукові перспективи*. 2022. № 9 (27). С. 209–221. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-9\(27\)-209-221](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-9(27)-209-221)

Згідно за О. В. Струковою⁸, можна виділити такі підходи до розуміння мотивів: як до потреби, як до диспозиції, як до стану і як до спонукання. Якщо розуміти мотив як потребу, то можна розглядати сам процес виникнення мотиву у співвідношенні внутрішніх та зовнішніх факторів. З цієї точки зору, наприклад, згідно К. Левіну, на особистість і ступень задоволеності її потреб впливає активне психічне поле.

Розуміння мотиву як диспозиції передбачає пояснення його виникнення в залежності від внутрішніх індивідуальних диспозицій особистості. Представником цього напрямку є Г. Мюррей, який виділив більше 20 мотивів, серед яких порядок, автономія, допомога, залежність, агресія тощо. Важливо також є виділений Г. Мюрреєм мотив на досягнення успіху, який являє собою мотиваційну орієнтацію на результат, на збереження ефективності власної діяльності протягом певного періоду часу⁹.

Якщо ж підходити до розуміння мотиву як до стану, тоді можна пояснювати виникнення мотиву в залежності від внутрішнього стану особистості, зокрема через зв'язок мотивів і емоцій людини.

Мотив як спонукання дозволяє розглядати процес спонукання до дії в контексті не тільки реальних спонукань особистості, які є представленими в реальному житті, але й уявних, які також мають певну стимулюючу силу.

Потреби і мотиви особистості складають її мотиваційну сферу. Потребово-мотиваційна сфера є індивідуально забарвленою і унікальною для кожної особистості. Дослідження цієї сфери дозволяє сформувати уявлення про основні рушійні сили і механізми діяльності людини як в житті взагалі, так і в будь-якій конкретній діяльності.

Потребово-мотиваційна сфера особистості складається не тільки із мотивів і потреб. Вони також пов'язані з інтересами, переконаннями, установками особистості, які також індивідуалізують мотиваційну сферу кожної людини.

Інтерес – це певна направленість на якій-небудь емоційно-забарвлений об'єкт. В психології виділяють інтереси за змістом, широтою, за метою, за стійкістю. Інтереси тісно пов'язані із цілями і потребами людини. Потреба виражає необхідність, а інтерес виражається в

⁸ Струкова О. В. Систематизація наукових поглядів на проблему мотиву та мотивації в психологічній й науці. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2019. Nov. VII (84). Issue: 207. С. 71–75. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-207VII84-16>

⁹ Murrey J. B. Review of research on gambling. *Psychological Reports*. 1993. V. 72. P. 791–810.

бажанні, особистісній зацікавленості в об'єкті¹⁰. На кожному періоді життя сфера інтересів може змінюватись, оскільки змінюються і провідна діяльність, і самоусвідомлення, і цінності, і світогляд. Тому очевидно, що інтереси є також динамічним утворенням. Інтереси також характеризуються емоційною забарвленістю, яка об'єднуючись з іншими компонентами мотиву, проявляється в конкретній дії особистості.

Переконання – це ідея, яка стала стійкою для особистості. Переконання складаються з емоційного компонента (ставлення до чого/кого-небудь, оцінка), когнітивного компонента (знання) та поведінкового компонента (воля та вольові зусилля щодо спонукання до дії). Формування переконань також є динамічним процесом і пов'язано із розвитком знань, досвіду, світогляду особистості. Система переконань особистості включає: ідеї, цінності, уявлення про себе та про інших людей, досвід прийнятих рішень тощо. Така система в свою чергу формує основу світогляду особистості.

Установка розглядається в психології як готовність діяти певними чином або схильність реагувати на обставини типовим способом. Крім цих складових також згадують ідеали, направленість особистості тощо.

Отже, потребово-мотиваційна сфера – є системним утворенням та центром мотивації особистості. Вона має певні характеристики. По-перше, мотиваційна сфера має суто індивідуальний характер. Досліджуючи її, психологи можуть отримати якісну картину того, що є причинами поведінки конкретної особистості, що її мотивує на певну діяльність і які потреби лежать в її основі. По-друге, мотиваційна сфера формується і проявляється в діяльності особистості. По-третє, потребово-мотиваційна сфера складається і диференціюється в залежності від ступеню актуальності, ціннісної значущості певних потреб та мотивів. По-четверте, враховуючи вікові, смислові, мотиваційні зміни в процесі онтогенезу особистості, очевидно, що мотиваційна сфера є динамічною.

2. Зв'язок динаміки потребово-мотиваційної сфери і нормативних життєвих криз особистості

Актуальність і сенс мотивів змінюється протягом життя людини. Так само динамічність потребово-мотиваційної сфери залежить від

¹⁰ Іванова Н. Сутність мотиву особистості в теорії мотивації. *Вісник Національного університету оборони України*. 2021. № 61 (3). С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2021-61-3-20-27>

змін, що відбуваються в процесі нормативних життєвих криз особистості.

Процес розвитку особистості відбувається протягом всього життя і супроводжується певними змінами в усіх сферах особистості. Так само це відображається на потребно-мотиваційній сфері.

В психології поняття «криза» найчастіше розглядають як певний психологічний стан найчастіше в контексті виникаючих змін, спровокованих зовнішніми чи внутрішніми факторами. Криза відчувається як дискомфорт на внутрішньому психологічному рівні. Найчастіше ненормативну кризу пов'язують із певними кризовими подіями в житті особистості, а нормативну – із внутрішніми віковими змінами на рівні усвідомлення, мотивації, цінностей особистості, а також в сфері потреб, що пов'язано із динамікою актуальних потреб та станом фрустрації при намаганні їх задовольнити. Тому криза впливає на певні особистісні диспозиції.

Також можна говорити про нормальні та анормальні кризи. Нормальна криза розуміється в контексті нормативної, як перехід від одного етапу до іншого. Анормальна криза відбувається при складних життєвих умовах, які можуть бути пов'язані із змінами в особистісному або професійному житті особистості¹¹.

Криза викликає зміни в різних внутрішніх диспозиціях особистості. Наприклад, відбуваються зміни в самосвідомості і Я-концепції. Причому якщо сформувалися дезадаптивні способи життя, це призводить в подальшому до формування нової кризи. Зміни в сприйнятті себе, самоусвідомленні власних дій, цінностей, інтересів. А також можуть відбуватися зміни в емоційній сфері, які стосуються станів тривожності, страхів, комфорту/дискомфорту особистості¹².

Важливим також є зміни в усвідомленні сенсу життя, і це стоїть ближче до розуміння екзистенційної кризи. Екзистенційна криза ґрунтується на почутті власної реалізації в житті, самоздійснення себе як особистості і людини¹³. Тому вона пов'язана із усвідомленням власних цілей, сенсів, власного призначення, аналізу життя. Про

¹¹ Помилуйко В. Ю. Шлях до зрілості через життєві кризи дорослих *Наука і освіта: зб. наукових праць Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. 2016. № 9. С. 117–123 DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-9-21>

¹² Гаркуша І. В., Дубінський С. В. Щодо проблеми життєвої кризи особистості. *Вісник університету ім. А. Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2022. № 1 (23). С. 49–58. DOI: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.5>

¹³ Lyubomirsky S, Sheldon KM, Schkade D. Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. *Review of General Psychology*. 2005. 9 (2). P. 111–131.

екзистенційні кризи найчастіше говорять, характеризуючи нормативні життєві кризи 40–50 років.

Критеріями класифікації криз також можуть бути такі:

– Рівень складності переживання кризи. Можна зазначити, що за рівнем складності можна говорити про, наприклад, поверхневу кризу, яка супроводжується відчуттям тривожності, переживанням стресу; поглиблену кризу, яка пов'язана із ускладненням адаптації, зміною в емоційному стані; глибинну кризу. Глибинна криза виявляється в переживанні відчаю та розчарування. Очевидно також, що рівень складності кризи може узгоджуватися із її наступною характеристикою – тривалістю.

– Тривалість кризи;

– Результат, тобто чи є він конструктивним чи деструктивним¹⁴. Нормативні життєві кризи пов'язують із віковими кризами особистості. В цьому сенсі криза являє собою перехід від одного періоду до іншого із формуванням внутрішніх змін.

Виходячи із розуміння нормативної кризи, де вона розуміється, як певна ситуація в процесі розвитку людини, яку необхідно вирішувати на шляху подальшого розвитку та особистісного прогресу, цікавою також є думка Ш.Бюллер, яка вважала, що рушійною силою цього розвитку є потяг до самоздійснення. При чому самоздійснюватись особистість може на кожному віковому етапі. Наприклад, гарне почуття є ознакою самоздійснення у ранньому віці, а переживання самореалізованості – віковому періоді 25–50 років. Те, яким чином буде проходити процес самоздійснення залежить від самовизначення, здатності та намірів людини ставити та досягати цілей. Отже, очевидно, що тривалість, спосіб подолання і вирішення криз напряму пов'язані із потребо-мотиваційною сферою особистості.

Сам період, коли виникає нормативна криза можна поділити на три етапи: передкритичний, критичний та посткритичний. На передкритичному етапі власне виникає конфлікт або внутрішнє протиріччя. На критичному етапі конфлікт набуває силу і загострюється, потребуючи вирішення. А на етапі посткритичному особистість намагається розв'язати протиріччя через виникнення нової ситуації розвитку.

¹⁴ Чуйко Г. В., Комісарік М. І. Проблема життєвих криз особистості у психології. *Психологічний часопис: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2019. № 1 (21). С. 41–56 DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21>

Результатом проходження кризи, згідно віку, є зміни в системі цінностей, усвідомленість сенсу життя, власних особливостей, нового образу «Я», нових життєвих стратегій¹⁵.

Е. Еріксон, розуміючи кризу, як нормативне явище, спирався на своє розуміння життя особистості як простійного розвитку, як переходу від однієї психосоціальної стадії розвитку до іншої. Криза в теорії Е. Еріксона – це скоріше ситуація вибору, перед якою постає особистість на певній стадії і результати цього вибору. Якщо криза вирішується, то відбувається подальший розвиток, формуються нові якості, можливості, адаптаційні сили, нові усвідомлення, відбувається зміна в мотиваційній сфері особистості. Всі ці кризи з точки зору Е. Еріксона – це етапи у формуванні ідентичності.

Ідентичність – це відчуття totoжності власного Я, цілісність, переживання відповідності самому собі¹⁶. Можна говорити, що ідентичність відчувається на суб'єктивному рівні особистістю як внутрішня сила, відчуття себе справжнього.

Згідно Е. Еріксону, кожна людина протягом свого життя проходить вісім послідовних стадій розвитку, на кожній із яких виникає криза. Ця криза є по суті ситуацією вибору, який, узгоджуючись із епігенетичним принципом, призведе до формування повноцінно функціонуючої особистості. Отже, перша стадія це дитинство. Потребова сфера в цьому віці характеризується домінуванням вітальних потреб, які повністю забарвлюють життя дитини. На цій стадії, згідно Е. Еріксону, ставлення батьків до дитини, їх емоційна стабільність чи нестабільність можуть сформувати різну мотиваційну направленість у дитини – довіру або недовіру. Довіра або недовіра це не тільки характеристика ставлення дитини до світу і інших, але й також довіра чи недовіра самому собі, до власних почуттів і потреб.

На другій стадії – ранньому дитинстві – проходження кризи означає, що у дитини є досвід автономії і самоконтролю, що також можна пов'язати із частково в цьому віці мотивованою дією. Сором є протилежним полюсом проходження цієї стадії, який виникає, коли батьки блокували бажання дитини до власної автономії.

Третя стадія виникає в дошкільному віці. В психології вона відома також своєю ведучою діяльністю – грою. Цей вік характеризується різними мотиваційними тенденціями. Починає формуватися

¹⁵ Барчі Б. В. Кризи професійного становлення особистості. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2018. Вип. 1 (7). С. 258–260.

¹⁶ Столяренко О. Психологія особистості. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 280 с.

мотиваційна сфера дитини, відбувається розвиток цілеспрямованої, вольової поведінки, зсув мотиву на мету. Динаміка мотивів в цьому віці зумовлює актуальність соціальних, пізнавальних мотивів. Відбувається поступове формування ієрархічності мотивів. За Е. Еріксоном криза на цій стадії позначається як ініціативність – провина. Ініціативність формується, коли батьки заохочують самостійність дитини і дитина сама навчається дослухатися до своїх потреб, а провина є результатом блокування самостійності батьками через контроль, негарне ставлення до дитини, відсутність підтримки тощо.

Криза четвертої стадії, стадії шкільного віку, називається Е. Еріксоном як працьовитість – неповноцінність. Молодший і середній шкільний вік – період формування нових мотивів особистості¹⁷. Змінюється система направленості дитини, домінуючим в молодшому шкільному віці є пізнавальний мотив, пов'язаний із зміною провідної діяльності дитини¹⁸. В середньому шкільному віці починає відбуватися формування моральної основи вчинків, актуальними стають соціальні мотиви.

П'ята стадія – юність – наступний період, де динамічні зміни в мотиваційній сфері проявляються в тому, що тепер мотиви та потреби стають обумовленими цінностями, світоглядом, нормами, власними установками. Поступове формування соціальної зрілості обумовлює ієрархічну структуру власної потребово-мотиваційної сфери. Форму юнацької нормативної кризи визначає протиріччя між соціальними, соціально-психологічними та психологічними умовами психічного розвитку, а також певні реакції особистості на цей конфлікт. Ця криза також має процесуальну характеристику, оскільки проходить певний період часу.

Для цього віку також характерна смисложиттєва криза. Її можна розглядати в двох контекстах: як системну кризу буття. Тут її розглядають як кризу невідповідності сенсу життя можливостям особистості, реальності взагалі. В цьому підході смисложиттєва криза не є нормативною. І в другому контексті її можна розглядати як ту, що

¹⁷ Поліщук Валерій. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : монографія / Валерій Поліщук Київ : монографія. Суми : Університетська книга, 2019. 142 с.

¹⁸ Приходько Ю. О., Толмачова О. Е. Розвиток мотиваційної сфери молодшого школяра. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання і виховання*. Київ. С. 140–146 URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/30860>

супроводжує цей вік і пов'язана із новими цінностями і сенсами¹⁹. Смесложиттеву кризу можна також пов'язувати із внутрішнім конфліктом між потребою і можливістю її задоволення²⁰. За Е. Еріксоном вирішення кризи на цій стадії виявляється у формуванні Его-ідентичності, як узгодженої системи зовнішніх і внутрішніх уявлень про себе. І навпаки, в протилежному випадку може сформуватися рольове змішання, яке пов'язує із неможливістю усвідомити власну ідентичність, складностями у співвідношенні різних цінностей і змістів.

Рання зрілість також являє собою певний нормативний період в житті особистості. Він співпадає із змінами в мотиваційній сфері особистості, зумовленій змінами в самому житті особистості: вибір професії, перший досвід професійної діяльності, формування і здійснення серії виборів в особистісному житті. Е. Еріксон вважає, що на цьому етапі криза відбувається у виборі в дихотомії інтимність – самотність, позначаючи важливість створення і підтримання стосунків із близьким людьми. Самотність як неможливість, страх, небажання йти в стосунки та формувати інтимність позначається на мотиваційній сфері особистості у вигляді мотивації уникнення, тривоги і можливої подальшій травматизації особистості.

Сьома стадія по Е. Еріксонові обіймає великий життєвий проміжок часу і називається середня зрілість. Вона продовжується в середньому до 60 років. Враховуючи таку особливість цієї стадії, можна зазначити певні особливості в динаміці потребово-мотиваційної сфери особистості в цей період:

- Після етапу професійного навчання відбувається формування і здійснення мотивації професійного становлення;
- Трансформація образу «Я»;
- Орієнтація на формування довготривалих стосунків із близькими людьми;
- Мотивація самореалізації та самоздійснення;
- Мотивація соціальної корисності.

На цій стадії, вважає Е. Еріксон, криза виявляється в виборі між двома диспозиціями: продуктивність – інертність. Продуктивність є результатом просоціальної мотивації, мотивації самореалізації себе в

¹⁹ Шульга Г. Б., Бондар І. А., Даценко Т. С. Особливості емоційної регуляції переживання смесложиттевої кризи в період юності : *Габітус*. Вип. 21. 2021. С. 228–232. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.40>

²⁰ Чуйко Г. В. Криза сенсу як переломний момент життя людини. Київ : *Проблеми сучасної психології: зб. наукових праць К-НПУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2019. Вип. 45. С. 405–428.

різних сферах життя, включаючи шлюбні стосунки. Вона може виявлятися в різних характеристиках потребово-мотиваційної сфери: потреба в повазі та самоповазі, потреби в самоактуалізації, мотивація альтруїстичної поведінки також. Характерною рисою продуктивності також є відчуття корисності в соціальному плані а також турбота про інших. Інертність як протилежне рішення кризи характеризується мотивацією на власні інтереси, розірваність досвіду, застій особистісного розвитку. Інертність також може проявлятися в різних сферах життя, починаючи з особистісних стосунків, завершуючи професійним розвитком.

Пізня зрілість характеризується актуальністю екзистенційної мотивації, необхідністю пристосовуватися до нового статусу, умов життя, змін у фізичному здоров'ї, потребами в допомозі, турботі, внутрішньої інтегрованості²¹. Цікаво, що Р. Пек припускав, що в цьому віці для того, щоб психологічне функціонування було нормальним, людині необхідно вирішити три задачі. По-перше, диференціацію проти поглинення ролями: визначення участі в різних видах діяльності на відміну від поглинення, наприклад, лише родинною роллю. Це означає актуалізацію мотивації спілкування, соціальної користі, підтримання нових інтересів. По-друге, уникати надмірної зосередженості на тілі. І по-третє, усвідомлення власного життя як важливого внеску в життя інших людей. Власне таке розуміння Р. Пека дещо узгоджується із розумінням кризи на цій стадії на думку Е. Еріксона. Криза в періоді пізньої зрілості відбувається між інтеграцією і відчаєм. Інтеграція і означає усвідомлення свого досвіду і життя, прийняття свого життєвого шляху в той час, як відчай характеризується незадоволеністю, відчуттям втрачених можливостей і даремно прожитого життя. Розвиток мотиваційної сфери в цьому періоді звичайно обумовлений фізіологічними, соціальними та психологічними змінами в житті особистості.

Таким чином, погляд Е. Еріксона на життєві кризи особистості виходить із розуміння епігенетичного принципу, який пролягає в неодмінному прагненні до розвитку, що притаманний людській природі. Це дозволяє проаналізувати та пов'язати поняття нормативної життєвої кризи із динамікою потребово-мотиваційної сфери особистості. Розвиток особистості, ціннісні, змістовні зміни в кожній сфері життя пов'язані із змінами в потребово-мотиваційній сфері особистості: інтересів, потреб, мотивів та їх ієрархічності, усвідомленості мотивів, їх змісту і значущості для людини протягом її життя.

²¹ Rohr M. K. Aging well together – A mini review / Margund K. Rohr, Frieder R. Lang. *Gerontology*. 2009. № 3. Vol. 5. P. 333–343.

ВИСНОВКИ

Професійна необхідність психологічного аналізу поведінки особистості завжди є актуальним завданням психології. Поведінка людини є сукупною системою її індивідуально-психологічних особливостей, типів адаптації, характеристик та проявів особистості в різних видах діяльності.

Потребово-мотиваційна сфера особистості являє собою складну багатокомпонентну систему, яка організує, ієрархізує сукупність багатьох внутрішніх особливостей особистості: потреб, мотивів, цілей, установок, інтересів тощо. Всі компоненти цієї сфери мають свої характеристики, класифікацію і також певну внутрішню динаміку.

Аналізуючи протребово-мотиваційну сферу людини, необхідно розуміти, що вона характеризується: по-перше, своїм індивідуальним суб'єктивним характером для кожної людини; по-друге, потребова-мотиваційна сфера особистості є динамічною, тому що її формування і розвиток відбуваються протягом життя особистості. Зміни в зовнішньому та внутрішньому просторі людини завжди пов'язані із змінами в її мотиваційній структурі.

Життєві нормативні кризи особистості можна розглядати як нормальні, природні кризи існування людини, пов'язані із переходом між різними періодами життя. Ці кризи виявляються в змінах не тільки психічної діяльності, але й в цінностях, світогляді, адаптаційних можливостях, мотиваційній сфері особистості. Життєві нормативні кризи, починаючи із народження і до періоду пізньої зрілості супроводжують процес формування, становлення і динаміки потребова-мотиваційної сфери особистості.

Знання особливостей розвитку мотивації на кожному етапі життя, дослідження ціннісних, змістовних змін в системі потреб, мотивів людини дозволяє побачити індивідуальний психологічний шлях особистості, сферу її можливих труднощів, виборів, цілей. Динаміка мотивів пов'язана із самим процесом життя людини. Динамічність потребова-мотиваційної сфери може також відображати ступінь усвідомлення особистістю власних потреб, інтересів, цілей, мотивів, сенсів, якість адаптації, зміни в ієрархії мотивів і сукупно всю систему поведінки особистості.

АНОТАЦІЯ

Мотивацію можна розглядати як складну систему індивідуальних мотивів і потреб особистості в діяльності. Мотиваційна сфера особистості має багатокомпонентну будову. Вона виступає сукупною характеристикою активності особистості. Ця сфера є динамічними утворенням, оскільки змінюється протягом життя людини. Нормативні життєві кризи також супроводжують життя особистості і є етапами

природних змін. Такі зміни пов'язані із переходом між різними психологічними періодами. Тому вони торкаються змін в потребово-мотиваційній сфері особистості.

Отже, мотиви особистості, її потреби, а також інші компоненти мотиваційної сфери являють собою певні системні зміни в поведінці людини на кожному етапі нормативної життєвої кризи особистості. Дослідження динаміки мотиваційної сфери в контексті нормативних життєвих криз особистості дозволяє поєднувати ці системи під час аналізу психологічних особливостей поведінки особистості в різних аспектах її життя.

Література

1. Барчі Б. В. Кризи професійного становлення особистості. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2018. Випуск 1 (7). С. 258–260.

2. Гаркуша І. В., Дубінський С. В. Щодо проблеми життєвої кризи особистості. *Вісник університету ім. А. Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2022. № 1 (23). С. 49–58. DOI: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.5>

3. Герасименко А. В. Сучасні теорії мотивації праці. *Наукові перспективи*. 2022. № 9 (27). С. 209–221 DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-9\(27\)-209-221](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-9(27)-209-221)

4. Год Н. В. Духовність у виховній традиції гуманістів епохи Європейського відродження (кінець XIV–XVI століття). *Естетика і етика педагогічної дії*. 2018. Вип. 18. С. 56–69.

5. Іванова Н. Сутність мотиву особистості в теорії мотивації. *Вісник Національного університету оборони України*. 2021. № 61 (3). С. 20–27 DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2021-61-3-20-27>

6. Каргіна Н. В. Гедоністичне та евдемоністичне розуміння психологічного благополуччя: переваги й недоліки. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наукових праць Вісника національного університету оборони України*. 2019. Т. 1, № 4. С. 27–31 DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.5>

7. Максименко С. Д. Загальна психологія. 3-тє видання : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 272 с.

8. Нікітін Л. М. Вступ до філософії. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 256 с.

9. Поліщук Валерій. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : монографія / Валерій Поліщук. Київ : монографія. Суми : Університетська книга, 2019. 142 с.

10. Помилуйко В. Ю. Шлях до зрілості через життєві кризи дорослих *Наука і освіта: зб. наукових праць Південноукраїнського*

національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2016. № 9. С. 117–123. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-9-21>

11. Приходько Ю. О., Толмачова О. Е. Розвиток мотиваційної сфери молодшого школяра. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання і виховання*. Київ. С. 140–146. URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/30860>

12. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі: чому їхні відмінності мають значення. *Book Chief*. 2022. 464 с.

13. Симоненко С., Сулім О., Шмиголь М., Щубелка Н. Юшкевич Ю., Сандюк Л. Онови філософії : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури. 2019. 412 с.

14. Столяренко О. Психологія особистості. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 280 с.

15. Струкова О. В. Систематизація наукових поглядів на проблему мотиву та мотивації в психологічній науці. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. VII (84). Issue: 207. 2019. Nov. С. 71–75. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-207VII84-16>

16. Чуйко Г. В., Комісарік М. І. Проблема життєвих криз особистості у психології. *Психологічний часопис: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2019. № 1 (21). С. 41–56. DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21>

17. Чуйко Г. В. Криза сенсу як переломний момент життя людини. Київ : *Проблеми сучасної психології: зб. наукових праць К-НПУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2019. Вип. 45. С. 405–428.

18. Шульга Г. Б., Бондар І. А., Даценко Т. С. Особливості емоційної регуляції переживання смисложиттєвої кризи в період юності : *Габітус*. Вип. 21. 2021. С. 228–232 DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.40>

19. Lyubomirsky S, Sheldon KM, Schkade D. Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. *Review of General Psychology*. 2005. 9 (2). P. 111–131.

20. Murrey J. B. Review of research on gambling. *Psychological Reports*. 1993. V. 72. P. 791–810.

21. Rohr M. K. Aging well together – A mini review / Margund K. Rohr, Frieder R. Lang // *Gerontology*. 2009. № 3. Vol. 5. P. 333–343.

Information about the author:

Skrypachenko Tetiana Viktorivna,

PhD in Psychology,

Associate Professor at the Department of Psychology

Zaporizhzhia National University

66, Zhukovskiy str., Zaporizhzhia, 69600 Ukraine